

Як відаць з прыкладаў, лексемы фіксуюцца як кампаненты фразеалагічных выразаў з адметнай стылістычнай афарбоўкай і маюць адмоўную ацэначнасць: *мазкі навывсыхалі, у мазкох перавярнуцца* 'не разумець, не гаварыць нічога, не думаць'. У блізкіх семантычных і стылістычных умовах ужываецца таксама найменне *глузд'ы: глузд'ы адбіваць* 'пазбаўляць разумовых здольнасцей': *Дзіця адбівае глузд'ы і памяць* [1, с. 85].

Разгледжаныя фразеалагічныя адзінкі з кампанентам *галава* ў гаворках Гомельскага рэгіёна сведчаць аб дастаткова частотным ужыванні ўказаных найменняў у фразеалагізмах. Фразеалагізмы з кампанентам *галава* захоўваюцца ў гаворках Гомельшчыны з глыбокай старажытнасці, як і самі лексемы. Наяўнасць фразеалагічных адзінак з гэтымі кампанентамі з'яўляецца моўнай універсальіяй, аб чым сведчаць падобныя звароты ў іншых славянскіх мовах.

Найменне *галава* ўвайшло ў склад фразеалагізмаў у форме адзіночнага ліку. (*галава траічыць, галаву ламіць, голаву задраць*), назоўнікі *віскі, мазгі (глузды)* – толькі ў форме множнага ліку (*глузд'ы адбіваць, мазкі навывсыхалі, у мазкох перавярнуцца, віскі рваць*).

Паводле семантычнай спаянасці кампанентаў фразеалагізмы, у склад якіх увайшлі лексемы *вісок, галава, мазгі*, з'яўляюцца фразеалагічнымі зрашчэннямі (*віскі рваць, галаву ламіць*) і фразеалагічнымі адзінствамі (*голаву задраць, у галаву стужнуць*). Па граматычных паказчыках большасць указаных выразаў з'яўляецца дзеяслоўнымі фразеалагізмамі (*вочы драць галаву ламіць, голаву задраць, у мазкох перавярнуцца*). У вобразнай аснове разгледжаныя фраземы мелі ўяўленне пра важнасць адпаведных органаў для жыцця і дзейнасці чалавека. Таму такія фразеалагізмы абазначаюць паняцці, значныя для чалавечага жыцця. Сцёртая з часам вобразная аснова ў даследаваных фразеалагічных адзінках, як правіла, лёгкая выяўляецца, а ў некаторых выпадках з'яўляецца яскравай і відавочнай.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Янкова, Т. С. Дыялектны слоўнік Лоеўшчыны / Т. С. Янкова. – Мінск: Навука і тэхніка, 1982. – 432 с. (Далей спасылкі падаюцца па гэтым выданні з указаннем у дужках старонкі).
- 2 Краткий толковый словарь русского языка / под ред. В. В. Розановой. – 5-е изд., испр. и доп. – М.: Рус. яз., 1988. – 255 с.
- 3 Сierp, Kozacze, atamanem bedziesz. Польскія прыказкі і прымаўкі / склад. Р. У. Серыкаў. – Гомель: ГДУ імя Ф. Скарыны, 2008. – 145 с.
- 4 Дурново, Н. Н. Карманний чешско-русский словарь / Н. Н. Дурново. – М.: Советская энциклопедия, 1933. – 1235 с.
- 5 Лемцюгова, В. П. Украінска-беларускі слоўнік / В. П. Лемцюгова / пад рэд. акадэміка АН БССР М. В. Бірылы, докт. філал. навук, праф. А. Я. Супруна. – Мінск: Выш. школа, 1980. – 688 с.
- 6 Даль, Владимир. Толковый словарь живого великорусского языка: в 4 т. / В. Даль. – Т. 1: А–З. – М.: Русский язык, 1978. – 699 с.

УДК 81'367.4:398.9

Н. П. Цімашэнка

СІНТАКСІС ФРАЗЕАЛАГІЧНЫХ СЛОВАЗЛУЧЭННЯЎ

У артыкуле разглядаюцца сінтаксічныя адметнасці фразеалагічных гіпатаксічных словазлучэнняў, якія аналізуюцца паводле марфалагічнага выражэння галоўнага кампанента, тыпаў сінтаксічнай сувязі, сэнсавых адносін. Звернута ўвага на парадак слоў, які адыгрывае важную ролю ў арганізацыі фразеалагічных словазлучэнняў.

У духоўнай спадчыне кожнага народа ёсць тварэнні, якім наканавана самой іх прыродай перажываць стагоддзі і эпохі, зацікаўліваць сваёй мудрасцю і дасканалай формай многія пакаленні. Менавіта да такіх тварэнняў адносіцца вусная народная творчасць, дзе асобае месца займаюць фразеалагізмы, якія актыўна бытуюць у наш час. Актуальнасць даследавання заключаецца ў тым, што фразеалогія сучаснай беларускай мовы мае цікавы моўны матэрыял для разгляду сінтаксічных і структурна-граматычных адметнасцей гэтых устойлівых моўных адзінак.

Фразеалагізмы намі разумеюцца як “устойлівыя, узнаўляльныя, не менш як двухкампанентныя моўныя адзінкі, якія спалучаюцца са словамі свабоднага ўжывання і маюць цэласнае значэнне, не роўнае суме значэнняў фразеалагічных кампанентаў (калі іх разглядаць на ўзроўні слоў)” [1, с. 3]. Па сваёй структуры ўсе фразеалагізмы падзяляюцца на словаспалучэнні, словазлучэнні і сказы. Наша ўвага будзе скіравана на сінтаксічныя адметнасці фразеалагічных гіпатаксічных словазлучэнняў.

Як вядома, паводле марфалагічнага выражэння галоўнага кампанента словазлучэнні падзяляюцца на іменныя (назоўнікавыя, прыметнікавыя, займеннікавыя, лічэбнікавыя), дзеяслоўныя і прыслоўныя. Гэтую класіфікацыю можна прымяніць і ў адносінах да фразеалагічных адзінак. Так, найбольш распаўсюджанымі ў сучаснай беларускай мове з’яўляюцца іменныя і дзеяслоўныя фразеалагізмы-словазлучэнні: *восьмы цуд свету* [1, с. 79], *востры на язык* [1, с. 78], *з божай ласкі* [1, с. 151], *збіць з панталыку* [1, с. 151], *наламаць дроў* [1, с. 240], *на лбе напісана* [1, с. 240]. Прыслоўныя фразеалагічныя адзінкі сустракаюцца вельмі рэдка: *цішэй вады і ніжэй травы* [1, с. 402] (у значэнні ‘вельмі пакорліва, нясмела, непрыкметна (трымацца, весці сябе)’), *сам-насам з сабой* [1, с. 339], *лягчэй на наваротах* [1, с. 215]. Адзінкавыя выпадкі ўжывання прыслоўных фразеалагічных словазлучэнняў тлумачацца экстралінгвістычнымі фактарамі: фразеалагізмы – гэта “залацінкі народнай мудрасці”, і, як правіла, узнікаючы ў свядомасці носьбітаў мовы, яны накіраваны даць характарыстыку чалавека або яго ўчынкаў і спраў, для чаго і ўжываюцца іменныя і дзеяслоўныя словазлучэнні.

Неабходна адзначыць, што даволі часта назоўнікавыя фразеалагізмы са значэннем апрадмечанага дзеяння ўтвараюцца ад выказаў дзеяслоўнага тыпу. Новы выраз фарміруецца “ў выніку ўтварэння адддзеяслоўнага кампанента-назоўніка ад граматычна галоўнага слова; пры неабходнасці замяняецца і склонавая форма залежнага слова-кампанента” [1, с. 12]: *згушчаць (згусціць) фарбы* [1, с. 156] – *згушчэнне фарбаў* [1, с. 156], *пускаць пыл у вочы* [1, с. 320] – *пусканне пылу ў вочы* [1, с. 319], *выбываць са строю* [1, с. 82] – *выбыццё са строю* [1, с. 82] і інш. Такія назоўнікавыя ўтварэнні адрозніваюцца ад суадносных дзеяслоўных выказаў семантыкай, катэгарыяльным значэннем, марфалагічнымі формамі, сінтаксічнай роляй.

У сінтаксічнай навуцы вядомы тры разнавіднасці гіпатаксічнай сувязі: дапасаванне, кіраванне і прымыканне. Гэтую класіфікацыю можна разгледзець і пры аналізе фразеалагічных словазлучэнняў. Дапасаванне – гэта такі від сінтаксічнай гіпатаксічнай сувязі, пры якім формы залежнага кампанента прыпадабняюцца да форм галоўнага. Пад кіраваннем звычайна разумеюць такі від сінтаксічнай гіпатаксічнай сувязі, пры якім галоўны кампанент патрабуе ад залежнага формы пэўнага ўскоснага склону (з прыназоўнікам або без яго). Прымыканне – гэта такі від сінтаксічнай гіпатаксічнай сувязі, пры якім залежны кампанент (нязменная часціна мовы) падпарадкаваны галоўнаму толькі па сэнсе. У адносінах да фразеалагічных словазлучэнняў можна адзначыць, што ўсе тры тыпы падпарадкавальнай сувязі прадстаўлены ў дадзеных адзінках мовы. Найбольш пашыранымі з’яўляюцца фразеалагізмы, кампаненты ў якіх звязаны шляхам поўнага дапасавання (*абедзвюма рукамі* [1, с. 19], *вочная стаўка* [1, с. 80], *забаронены плод* [1, с. 129], *на шапачны разбор* [1, с. 258], *непачаты край* [1, с. 263]) і кіравання – як моцнага (*абарваць тэлефон* [1, с. 19], *кінуць косць* [1, с. 194], *намыліць галаву* [1, с. 241], *ногі выцягнуць* [1, с. 275], *перакрыць кісларод* [1, с. 301]),

так і слабага (*забіванне казла* [1, с. 129], *на месцы злачынства* [1, с. 241], *перавод на рэйкі* [1, с. 300], *перамыванне костачак* [1, с. 301], *пуп зямлі* [1, с. 319]). Аднак ёсць выпадкі, калі ў фразеалагічных словазлучэннях кампаненты звязаны пры дапамозе прымыкання (*жыўцом з'есці* [1, с. 129], *ісці (пайсці) угору (угару)* [1, с. 179]). Неабходна адзначыць, што ў сучаснай беларускай мове сустракаюцца такія шматкампанентныя фразеалагізмы-словазлучэнні, у якіх словы звязаны двума відамі сувязі: *месцы не вельмі аддаленыя* [1, с. 222] (поўнае дапасаванне і прымыканне), *палажыўшы руку на сэрца* [1, с. 291] (моцнае і слабае кіраванне), *палажыць зубы на паліцу* [1, с. 291] (моцнае і слабае кіраванне), *прышыў кабыле хвост* [1, с. 318] (слабае і моцнае кіраванне), *шыта (сшыта) белымі ніткамі* [1, с. 418] (слабае кіраванне і поўнае дапасаванне).

Сярод сэнсавых адносін, што выражаюцца паміж кампанентамі ў словазлучэннях, у фразеалагічных адзінках найбольш прадстаўлены наступныя: атрыбутыўныя (*без задняй думкі* [1, с. 47], *блудны сын* [1, с. 54], *да новых венікаў* [1, с. 111], *зачараванае кола* [1, с. 148], *мора па калена* [1, с. 227], *на лоне (на ўлонні) прыроды* [1, с. 241], *на месцы злачынства* [1, с. 241]), аб'ектныя (*аддаць сэрца* [1, с. 29], *блытаць карты* [1, с. 55], *вадзіць казу* [1, с. 66], *газеты чытаць* [1, с. 93], *заціскае роту* [1, с. 148], *неба капціць* [1, с. 259]), колькасныя (*адзін канец* [1, с. 29], *тры карабы* [1, с. 366]), прыналежныя (*божай міласцю* [1, с. 55], *дамоклаў меч* [1, с. 111], *мукі Тантала (танталавы мукі (пакуты))* [1, с. 227], *мядзведжае вуха* [1, с. 228], *шапка Манамаха* [1, с. 414]), акалічнасныя (*адправіць у Магілёўскую губерню* [1, с. 33], *блытаца пад нагамі* [1, с. 54], *далёка не заедзеш (не паедзеш)* [1, с. 110], *узносіць да нябёс* [1, с. 375]) і інш. Акрамя таго, назіраецца спалучэнне сэнсавых адносін ў складаных паводле сваёй структуры фразеалагічных словазлучэннях: *ваду ў ступе таўчы* [1, с. 67] (аб'ектныя і акалічнасныя адносіны), *гадаваць змяю на сваіх грудзях* [1, с. 92] (аб'ектныя, акалічнасныя і прыналежныя адносіны), *забіваць асінавы кол у магілу* [1, с. 130] (аб'ектныя, атрыбутыўныя і акалічнасныя адносіны), *заблудзіць у трох соснах* [1, с. 130] (акалічнасныя і колькасныя адносіны). Аднак пры разглядзе ўстойлівых словазлучэнняў неабходна памятаць, што фразеалагічная адзінка мае адзіны, цэласны сэнс, які не вынікае з паасобных значэнняў слоў, што ўваходзяць у яе склад. Сэнсавая і сінтаксічная непадзельнасць – адна з асноўных прымет фразеалагізмаў.

Немалаважную ролю ў арганізацыі фразеалагічных словазлучэнняў адыгрывае парадак слоў, пад якім разумеецца “лінейная паслядоўнасць кампанентаў”, што мае “граматычнае, камунікацыйнае (сэнсавое) і стылістычнае значэнне” [2, с. 173]. Так, у словазлучэннях іменнага характару, дзе словы звязаны пры дапамозе дапасавання, пераважае прамы парадак слоў, калі залежны кампанент (прыметнік, дзеепрыметнік, займеннік, парадкавы лічэбнік) знаходзіцца ў прэпазіцыі да галоўнага (назоўніка): *вострыя вуглы* [1, с. 78], *другое дыханне* [1, с. 123], *дубовая галава* [1, с. 123], *з божай ласкі* [1, с. 151], *ласкавае цяля* [1, с. 210], *мёртвая хватка* [1, с. 223], *пятая калона* [1, с. 323]. Пры адваротным парадку ў фразеалагічных словазлучэннях такога тыпу кампанент-атрыбут стаіць пасля назоўніка, набліжаючы такія спалучэнні да простых двухсастаўных сказаў: *баранчык божы* [1, с. 45], *змяя падкалодная* [1, с. 163], *кісларод перакрыты* [1, с. 194], *свет цесны* [1, с. 341], *цьма цьмушчая* [1, с. 403]. У іменных словазлучэннях, у якіх галоўнае слова кіруе залежным, таксама найбольш прадстаўлены прамы парадак слоў, калі залежны кампанент стаіць пасля галоўнага: *блуканне па пакутах* [1, с. 54], *голас у пустыні* [1, с. 99], *да глыбіні душы* [1, с. 109], *жаба ў каляіне* [1, с. 127], *закідванне шапкамі* [1, с. 137]. Інверсійны парадак размяшчэння кампанентаў сустракаецца даволі рэдка: *ад варот наварот* [1, с. 26], *усяму галава* [1, с. 387]. У фразеалагічных дзяслоўных словазлучэннях найбольш частотным з'яўляецца прамы парадак слоў, калі залежны кампанент стаіць пасля галоўнага: *адвесці вочы* [1, с. 27], *вазіць ваду* [1, с. 67], *ганяць гусей* [1, с. 95], *змяніць пласцінку* [1, с. 163], *ісці (пайсці) у Каносу* [1, с. 180], *паказваць (паказаць) на дзверы* [1, с. 290]. Аднак нярэдка

можна сустрэць фразеалагізмы, у якіх назіраецца адваротны парадак размяшчэння кампанентаў: *вадой не разальеш* [1, с. 66], *галаву прыхінуць (прыхіліць, прытуліць)* [1, с. 94], *з месяца зваліўся* [1, с. 162], *на мякіне не правядзеш* [1, с. 241], *на пень брахаць* [1, с. 243], *неба капіць* [1, с. 259]. Сярод шматкампанентных фразеалагічных словазлучэнняў сустракаецца прэпазіцыя (*пусканне пылу ў вочы* [1, с. 319], *спаліць за сабой масты* [1, с. 350], *трымаць язык за зубамі* [1, с. 368]), постпазіцыя (*ваду ў ступе таўчы* [1, с. 67], *у сабакі вачэй пазычыць* [1, с. 383], *хоць кол на галаве чашы* [1, с. 397]) і інтэрпазіцыя (*змяю гадаваць на сваіх грудзях* [1, с. 163], *з мухі зрабіць слана* [1, с. 163], *пыл пускаць у вочы* [1, с. 322]) галоўнага кампанента ў адносінах да залежных.

Такім чынам, фразеалагічныя словазлучэнні прадстаўляюць сабой цікавасць пры вывучэнні не толькі лексічнага, але і сінтаксічнага ладу мовы. Яны падпарадкоўваюцца асноўнай сінтаксічнай адзінцы – сказу, залежаць ад яго і толькі ў складзе сказа і праз сказ уваходзяць у сістэму камунікатыўных сродкаў мовы.

СПІС ЛІТАРАТУРЫ

1 Лепешаў, І. Я. Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў / І. Я. Лепешаў. – Мн.: БелЭн, 2004. – 448 с.

2 Яўневіч, М. С. Сінтаксіс сучаснай беларускай мовы / М. С. Яўневіч, П. У. Сцяцко. – Мн.: Аверсэв, 2006. – 286 с.

УДК 81.161.1:81'373.611

Н. И. Шабудзева

ТИПЫ ПАРЕГМЕНОНА В РУССКОМ ЯЗЫКЕ

В статье рассматривается одна из разновидностей плеоназма как стилистической фигуры – парегменон, представляющий собой усиленную форму плеоназма. Описываются средства выражения парегменона в материале, представленном в Национальном корпусе русского языка.

Русский язык обладает довольно богатым арсеналом устойчивых выражений, выполняющих определённую стилистическую функцию в тексте. В связи с разнообразием этих фигур, они постоянно привлекают внимание исследователей. Разной степенью повторяемости и устойчивости обладают выражения, относимые к парегменону (или *figura etimologica*). Данное языковое явление описано в лингвистике и характерно многим индоевропейским языкам, и в русском языке имеет глубочайшие корни. Суть его заключается в повторении однокоренных слов (*шутки шутить, огород городить*) и рассматривается как усиленная форма плеоназма. По мнению исследователей, это «вполне «оправданный стилистический приём», образцы применения которого находим как в глубине веков, так и в современной поэзии и прозе» [1]. Несмотря на то, что само явление установлено, но в лингвистической литературе, насколько нам известно, не рассмотрены типы парегменона в русском языке.

Из Национального корпуса русского языка (НКРЯ) нами были выбраны некоторые примеры данного языкового явления [2]. Фактический материал показал, что эти выражения имеют разную структуру: 1) глагол плюс имя существительное в разных падежах; 2) существительное плюс существительное в родительном падеже; 3) существительное плюс существительное в творительном падеже; 4) существительное плюс определяющее его прилагательное; 5) существительное в именительном падеже плюс глагол (предикативный центр); 6) прилагательное в сравнительной степени плюс